

Latours keuringsdienst van waren en van waarden: Techniek en moraal

Steven Dorrestijn

[Concept van de tekst die in iets verkorte versie is verschenen als:

S. Dorrestijn (2012). Latours keuringsdienst van waren en van waarden:

Techniek en moraal. In *Wijsgurig Perspectief* 52(4), pp. 16-22.]

Enkele jaren geleden werd in Utrecht, rond het Smaragdplein in de wijk Hoograven, een strip aangebracht in de trottoirs rond de winkels: een nieuw wapen in de strijd tegen de diefstal van winkelwagentjes. Het ging hierbij om een antidiefstalsysteem waarbij de wielen bij het passeren van een magnetisch veld automatisch blokkeren. Duwt een klant zo'n beschermde kar toch over een rij gemarkeerde stoeptegels bij de uitgang, dan blijft het wagentje plots stokstijf staan. Dit antidiefstalsysteem is een voorbeeld van hoe het mogelijk is met techniek het gedrag van mensen te beïnvloeden. Als het niet lukt om mensen goed gedrag bij te brengen door hen aan te spreken op hun verantwoordelijkheid, dan kunnen we misschien beter de winkelwagens aanpassen. Niet lang na de invoering van de strip berichtte de Trouw (05-03-2004): 'Bij de paar winkels die het systeem al hebben ingevoerd, zijn ze enthousiast (...). Het aantal karren dat daar nog verdwijnt is "bijna nihil".'

Het bericht over hoe het met een technisch middel lukt om mensen fatsoen bij te brengen, is een prima illustratie bij het techniekonderzoek van Bruno Latour. Door gedetailleerd te bestuderen hoe technische voorwerpen functioneren in het dagelijks leven laat Latour zien hoe mensen en techniek met elkaar verweven zijn. Latours onderzoek naar de techniek is het onderwerp van dit artikel. Ik wil zowel laten zien wat de inspiratie is die van Latours techniekonderzoek uitgaat als ook wat de uitdagingen en onopgeloste vragen zijn die zijn werk oproept. Hij heeft zeer bruikbare concepten ontwikkeld, met name het 'script', voor het beschrijven van de sturende werking van techniek zoals in het voorbeeld met de winkelkarren. Maar de vraag dringt zich op hoe Latours onderzoek naar de sturende effecten van techniek zich met een ethische benadering van techniek laat verenigen. Zo laat Latour zien hoe wij onze spullen, onze 'waren', aan antropologisch onderzoek kunnen onderwerpen, om te ontdekken dat we de invloed op ons leven ernstig miskennen. Maar welke 'waarden' daarmee in het geding zijn, blijkt veel moeilijker op een bevredigende wijze onder woorden te brengen.

Het script van technische producten

De rol van techniek staat vooral centraal in Latours werk *Aramis* (1992), dat gaat over een mislukte innovatie voor openbaar vervoer met kleine koppelbare treinstellen zonder bestuurder, en in een aantal korte artikelen van zijn hand die voor en na *Aramis* zijn verschenen. Ik zal vooral putten uit de artikelen die zijn gebundeld in *La clef de Berlin* (1993), dat in het Nederlands is verschenen als *De Berlijnse sleutel* (1997). In latere stukken, van 'Moraal en technologie' (2002) tot aan het zojuist verschenen werk *Enquête sur les modes d'existence* (2012), heeft Latour getracht de filosofische strekking van zijn onderzoek naar techniek verder te verhelderen en uit te werken.

'Kleine sociologie van voorwerpen uit het dagelijks leven' is een treffende karakterisering die Latour in de bundel *De Berlijnse sleutel* geeft van zijn onderzoek naar de relatie tussen techniek, mens en maatschappij. Hij stelt daarin dat hij als 'liefhebber van wetenschap en techniek' rondkijkt in onze technologische cultuur en laat zien hoe alledaagse voorwerpen, soms maar 'piepkleine' innovaties, functioneren in ons bestaan.

Eén van de artikelen in de bundel gaat over de welbekende (hoewel inmiddels bijna door chipkaarten verdrongen) hotelsleutels met een verzwaarde sleutelhanger (Latour 1997: 52 e.v.). Hoteleigenaren, zo analyseert Latour, willen graag dat de gasten hun kamersleutel in het hotel achterlaten als ze hun toeristische uitstapjes maken. Hotelgasten vinden dat maar lastig en als de hoteleigenaar het erop aan zou laten komen, zouden de gasten – al dan niet opzettelijk – meestal vergeten de sleutels af te geven. Daar hebben hoteleigenaren iets op gevonden. Ze hebben een zwaar gewicht aan de hotelsleutels bevestigd. Er zijn nauwelijks gasten die opzettelijk de sleutel bij zich willen houden nu er zo'n zwaar gewicht aan zit. En het is bijna onmogelijk dat de gasten per ongeluk de sleutel in hun zak laten zitten. Eerst had de hoteleigenaar gewoon gevraagd of de gasten de sleutels alstublieft af wilden geven. Veel plichtsgetrouwe gasten gehoorzaamden netjes aan dit verzoek, maar soms vergaten ze het. Andere, minder plichtsgetrouwe gasten, laptten het verzoek aan hun laars. Een bord bij de receptie waarop duidelijk stond dat de sleutels achtergelaten moesten worden, hielp beter, maar nog niet voldoende. Een grote zware sleutelhanger aan de sleutels blijkt het best te helpen.

Om te begrijpen wat er gebeurt rond de hotelsleutel gebruikt Latour – met een term die door Madeleine Akrich voor het eerst op techniek werd toegepast – het begrip 'script'. De gasten zijn niet zomaar ineens plichtsgetrouwer geworden, maar er is een min of meer dwingend handelingsvoorschrift aan de sleutel toegevoegd, stelt Latour. De sleutel schrijft mensen een bepaald gedrag voor. 'Hoe', zo vraagt Latour zich af, 'kunnen de in het mechaniek ingecodeerde prescripties in woorden worden uitgedrukt?' Daartoe moeten we de handelingen die dingen ons voorschrijven in woorden uitdrukken: 'reeksen van uitspraken (dikwijls in de gebiedende wijs) die de mechanieken

(zwijgend maar onophoudelijk) de gemechaniseerden toevoegen: "Doe dit, doe dat, gedraag u aldus, ga niet daarheen, zo moet u dit doen, u mag daarheen." Deze korte zinnen, die de mechanieken de gebruikers toeroepen, vormen een 'script' (1997: 69). Met behulp van het script worden de dingen tot spreken gebracht. Terwijl mensen hun overwegingen en beslissingen onder woorden kunnen brengen, doen technische producten dat niet. Maar via het script wordt het voor Latour mogelijk om menselijke handelingen en de invloed van techniek daarop toch in gelijke termen te bespreken. Dingen en mensen worden door Latour dan ook 'actanten' genoemd die hun eigen 'actieprogramma's' hebben. Zogenaamde intenties van mensen en sturende invloeden van techniek hebben beide een vergelijkbaar aandeel in het tot stand komen van handelingen.

Naast de hotelsleutel behandelt Latour in zijn kleine sociologie van alledaagse voorwerpen de verkeersdrempel, veiligheidsgordel en de deurdranger. Maar ook andere voorbeelden uit onze directe omgeving ondersteunen Latours these dat de inmenging van techniek overal en altijd het geval is. Stel dat we met Latour de Oude Markt in Enschede zouden bezoeken. Er zijn daar bij de kerk urinoirs geplaatst die op uitgaansavonden als paddestoelen uit de grond lijken te schieten. Tot de inrichting van het plein behoren tevens felle lampen in de bestrating die de kerk rondom van onderen belichten. De lampen zijn zo fel dat je er last van hebt als je er je fiets wilt stallen. Diezelfde lampen zorgen er ongetwijfeld ook voor dat mannen die moeten plassen gemakkelijker voor de urinoirs kiezen. De lampen in Enschede dragen dus een script in zich dat Latour als volgt zou kunnen weergeven: 'Hier bij de kerk staat u niet prettig, wijkt u liever uit naar de urinoirs vlakbij!' De lampen en urinoirs zijn waarschijnlijk niet met opzet op deze wijze gecombineerd, maar het samenspel van objecten blijkt mensen in hun gedrag bij te sturen volgens het weergegeven script.

Nog een ander goed voorbeeld is het zogenoemde 'alcoholslot'. Dit apparaat wordt in de auto geïnstalleerd bij mensen die bij herhaling dronken achter het stuur waren aangehouden. Bestuurders moeten in het alcoholslot blazen voor zij hun auto kunnen starten en moeten dit onderweg om de zoveel tijd herhalen. Het script van het alcoholslot is: 'Ho! U gaat niet zomaar rijden. Eerst blazen!' Ook dit voorbeeld laat zien dat als wilskracht en verantwoordelijkheid tekort schieten, een apparaat een duwtje in de rug kan geven.

Het concept 'script' is, vooral ook onder Nederlandse techniekonderzoekers, zeer populair geworden. Het blijkt behulpzaam voor filosofische theorievorming over hoe techniek van invloed is op de mens (Verbeek 2000). In sociologisch onderzoek en genderstudies helpt het om aan te tonen hoe ongelijkheid tussen mensen door techniek wordt bestendigd (Oost 2003). Het script inspireert ook nieuwe methoden voor ontwerpen (Dorrestijn 2012), bijvoorbeeld met als doel om via techniek energiebesparend gedrag te bevorderen (Jelsma 2006). De voorbeelden van analyses met behulp van

het concept 'script' die hierboven zijn gegeven (winkelwagen, urinoir en alcoholslot) zijn dan ook typisch voorbeelden van wat Hans Achterhuis (1998) de 'moralisering van apparaten' heeft genoemd. Volgens Achterhuis moet de politieke en ethische dimensie van technische producten en techniekontwerp beter worden erkend en ook beter worden benut. Om moreel gewenst gedrag te stimuleren is een beroep op het geweten van mensen niet altijd toereikend. Onderkenning van de gedragssturende werking van techniek is even belangrijk: moralisering niet alleen van mensen, maar ook van apparaten.

De delegatie van moraal aan de dingen

Het verband tussen moraal en de invloed van techniek op ons gedrag was door Latour zelf ook aan de orde gesteld. Dat techniek met scripts handelingen stuurt en taken overneemt, betekent volgens Latour dat de moraal deels aan de techniek is gedelegeerd. Immers, de gedragsverandering door de toepassing van een verzwaarde hotelsleutelhanger of een wielblokkering bij winkelwagens is niet het resultaat van een verbeterd plichtsbesef, maar van de bemiddeling van gedrag door techniek. Maar dit betekent volgens Latour niet dat de techniek de moraal buitenspel zet. Hij wil juist aantonen dat gedrag altijd tot stand komt in een samenspel tussen enerzijds de voorkeuren van gebruikers en anderzijds de inmenging van de handelingsvoorschriften die producten in zich dragen. De opmerkelijke stelling van Latour is zelfs dat degenen die klagen over de teloorgang van de moraal in onze tijd over het hoofd zien hoeveel moraal er zit in de dingen om ons heen.

Een technische innovatie is volgens Latour meer dan het ontwerp en de vervaardiging van een nieuw product. Met de introductie van een nieuw technisch product verandert ook het samenspel van mensen en dingen. De hotelsleutel bijvoorbeeld, neemt van de hotelgasten de taak over ervoor te zorgen dat de sleutels in het hotel blijven, een deurdranger neemt het werk van een portier over, een verkeersdrempel zorgt dat ons morele besef niet meer zal verslappen en dat we voortaan allemaal en altijd rustig rijden als we een school passeren. Er vindt met andere woorden een herverdeling van taken plaats. Bovendien worden die taken in het veranderde samenspel van mensen en dingen ook anders uitgevoerd. Een portier werkt anders dan een deurdranger. Menselijke inzet kan verslappen, de materie is standvastig. Tegelijkertijd kan een portier bejaarde mensen of rolstoelgebruikers een handje helpen terwijl een deurdranger onflexibel is. Precies die starheid is in veel van de voorbeelden ook juist het grote voordeel van techniek op de wispelturigheid van mensen.

Latour (1997: 28) voorspelt dat de verloren gewaande moraliteit, de 'ontbrekende massa' van de moraal, snel teruggevonden zal worden als ethici hun aandacht niet eenzijdig op de mensen zouden richten maar ook op de 'niet-mensen', de dingen. Maar tegelijk vermoedt hij dat de ethici waarschijnlijk niet tevreden zullen zijn met deze vondst. Ze zullen zich verontwaardigd betonen over de zorgeloosheid van de mensen die mogelijk wordt als de moraal aan de dingen wordt gedelegeerd. En inderdaad, tot vandaag toe stellen Latours beweringen velen voor een raadsel. Een winkelwagen met blokkering tegen diefstal kan prima resultaat op leveren. Maar levert het apparaat daarmee een morele prestatie? Waar blijft de ethiek en waar blijft de mens, als handelingen via techniek worden geautomatiseerd en afgedwongen?

Empirische beschrijving versus ethiek van de techniek

Hoewel Latour zijn theorie aan de ethici presenteert als de 'ontbrekende massa' in de kennis over de moraal, verloopt de samenwerking tussen Latour en de ethici maar moeizaam. Latours bewering dat handelen en moraal niet aan mensen is voorbehouden, brengt twee mogelijke consequenties met zich mee die beide even problematisch zijn voor de ethiek. Ten eerste: als de moraal in de dingen zou huizen, betekent dat dan dat de ethiek niet meer gaat over het in vrijheid je gedrag richten naar een moreel principe maar in plaats daarvan over ons onderwerpen aan de sturing door de techniek? Zo was een aantijging tegen de 'moralisering van apparaten' van Achterhuis dat dit zou kunnen leiden tot een totalitaire technocratie. Ten tweede: leidt de bewering dat dingen moraal hebben ertoe dat we moeten aannemen dat dingen ook morele actoren kunnen zijn, met rechten en plichten waar ze op zouden kunnen worden afgerekend?

Latours concepten van het 'script' en de 'delegatie van moraal aan de dingen' zijn voor beschrijvend empirisch onderzoek heel bruikbaar, maar inpassing in het gebruikelijke ethisch vocabulaire blijkt lastig. Techniek wordt meestal in verband gebracht met materiële voorwerpen en met sturing of determinatie. Natuurwetenschappen en menswetenschappen, voor zover ze beschrijvend zijn, kunnen daarover beschrijvende uitspraken doen. Daarentegen heeft de ethiek niet betrekking op wat *is*, maar op wat *behoort*. Het onderwerp van de ethiek is het menselijk handelen in vrijheid, zodat het door morele overwegingen kan worden bepaald. Ethiek gaat niet over het materiële maar over het geestelijke aspect van de mens, over de mens met bewustzijn. Vrijheid en bewustzijn rekenen we daarom tot het domein van de ethiek. Techniek en de gedragseffecten van techniek zouden we dan tot het domein van de natuurwetenschappen moeten rekenen.

Volgens deze klassieke indeling, waarin het geestelijke en het materiële van elkaar worden gescheiden, stelt de idee van delegatie van de moraal aan dingen ons voor een probleem. Het is wel mogelijk om met sturende techniek gedrag te sturen, maar het is de vraag wat dat met ethiek te maken heeft. Het onderzoeken of toepassen van gedragssturing met techniek valt meer in het domein van de materiële, gedetermineerde werkelijkheid dan in het domein van menselijke handelingen in vrijheid waarop de ethiek betrekking heeft. Nu is het zo dat Latours onderzoek er altijd op gericht is geweest om dit onderscheid te omzeilen. Dat wil echter niet zeggen dat zijn project ook in alle opzichten is geslaagd. Zo stelt hij in het artikel 'Moraal en technologie' dat de hogere positie van de moraal, afgescheiden van de invloeden van bijvoorbeeld de techniek, onterecht is: 'De vorm waarin wij de moraal gewoonlijk herkennen, die van de plicht, behoort haar eigenlijk niet toe' (2002: 11). Maar wat dan wel de goede vorm van de moraal is, dat heeft Latour nog niet goed duidelijk weten te maken. Met een kwinkslag naar Kant stelt hij: 'De morele wet is in onze harten, zeker, maar ook in onze technische dispositieven' (2002: 10). Echter, hiermee bevestigt hij de angst van de ethici: komt de delegatie van moraal aan de dingen niet neer op onze onderwerping aan de techniek? Blijft Latour, door te spreken van een afwisseling van de wet van de moraal door de wet van de techniek, niet toch weer gevangen in het onderscheid tussen een materiële wereld van de techniek en een geestelijke wereld van de morele wet?

Besluit

Als gehoorzamen aan de techniek in de plaats komt van gehoorzamen aan een moreel principe, dan klinkt dat voor veel ethici meer als het einde van de ethiek dan als een wenselijke vernieuwing van de ethiek. Maar een vernieuwing van de ethiek die de invloed van techniek serieus neemt, zou ook kunnen gaan over hoe we die invloed inpassen in ons leven en in de samenleving. Dan gaat ethiek niet over het gehoorzamen aan de techniek, maar over het zo goed mogelijk omgaan met de effecten van techniek. De uitdaging voor de ethiek is zo te komen tot een beter begrip van onze manier van bestaan waarin wordt aanvaard dat we verweven zijn met techniek, zonder dat dit leidt tot een overlevering aan de wet van de techniek (Dorrestijn 2012).

Dit betekent met betrekking tot de besproken voorbeelden, bijvoorbeeld de winkelwagen met blokkerend wiel, dat de vraag niet moet gaan over de keuze tussen twee extremen: ofwel vrijheid als onafhankelijkheid van invloeden van techniek, ofwel acceptatie van die invloeden als een ethische wet in zichzelf waarvan we ons niet kunnen losmaken. In plaats daarvan kan het besef dat we ons bestaan niet onafhankelijk van techniek kunnen denken ook het beginpunt zijn van meer aandacht voor de invloed van techniek en een kritisch bezinning erover. De vraag daarbij zou kunnen zijn: op

welke *wijze* willen we dat ons bestaan aan techniek is verbonden en dat ons handelen deels wordt geleid door de spullen die we gebruiken? Het gaat dan niet meer over de vraag of het aanvaardbaar is dat we van techniek afhankelijk zijn, maar over de vraag naar de kwaliteit van onze interactie met techniek. In het zojuist verschenen *Enquête sur les modes d'existence* (2012) vormt die laatste vraag ook het startpunt voor Latours nieuwe onderzoek.¹ Daarmee richt zijn keuringsdienst van waren zich voortaan ook op de 'waarde' van de spullen om ons heen.

¹ Het recente werk van Latour kan wel worden gezien als zijn "diplomatieke antwoord" op de "ethische bezwaren". De samenhang tussen het empirisch onderzoek naar de invloed van alle spullen om ons heen en de ethische waarden die in het geding zijn bleek voor Latour lange tijd moeilijk onder woorden te brengen. Hij was altijd huiverig dat het spreken over waarden en over ethiek zou leiden tot het terugvallen in een scheiding tussen de wereld van objecten en een subjectieve wereld van waarden. In zijn omvangrijke studie *Enquête sur les modes d'existence* (2012), is dit probleem juist het startpunt. Hoewel het onmogelijk is nu al de reikwijdte en de verdiensten van Latours nieuwe boek te overzien, is wel duidelijk dat het een grote poging is om zijn empirische onderzoeksmethode op positieve wijze in een algemeen filosofisch kader te plaatsen. De empirische methode had grote voordelen, maar ook een groot nadeel, stelt Latour nu: er kon niets op positieve wijze mee worden gezegd over 'waarden'. De empirische onderzoeksmethode riep vaak controverse op, echter niet zozeer over de feitjes, maar wel over de betekenis ervan, de waarden die in het geding waren. Het empirisch onderzoek is dus op zichzelf betrekkelijk eenvoudig, maar in zijn eenvoud blijkt het een heel krachtig middel om botsende kaders van waarde-toekenning aan het licht te laten komen. De omweg via het empirisch onderzoek is voor Latour een middel om de voortdurende "onderhandeling" tussen mensen over waarden aan het licht te brengen, en voortaan is het ook expliciet onderdeel van een streven deze onderhandeling een stap vooruit te helpen. Daarom beschouwt Latour zijn empirisch-filosofische benadering als een vorm van "diplomatie". Door welbespraakt over onze spullen, onze waren te spreken, hoopt Latour een bijdrage te leveren aan de opbouw van een gezamenlijke wereld en de totstandkoming van gedeelde waarden.

Literatuur

Achterhuis, H.J. (1998), *De erfenis van de utopie*. Amsterdam: Ambo.

Dorrestijn, S. (2012), *The design of our own lives: Technical mediation and subjectivation after Foucault*. Enschede: Universiteit Twente (proefschrift).

Jelsma, J. (2006), 'Designing 'moralized' products'. In P.-P. Verbeek & A. Slob (red.), *User behavior and technology development: Shaping sustainable relations between consumers and technologies* (pp. 221-231). Dordrecht: Springer.

Latour, B. (1992), *Aramis: Ou l'amour des techniques*. Parijs: La Découverte.

Latour, B. (1993), *La clef de Berlin: Et autres leçons d'un amateur de sciences*. Parijs: La Découverte.

Latour, B. (1997), *De Berlijnse sleutel: En andere lessen van een liefhebber van wetenschap en techniek*. Amsterdam: Van Genneep.

Latour, B. (2002), 'Moraal en technologie: Het einde van de middelen'. In: *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie*. 3/3, 3-17.

Latour, B. (2012), *Enquete sur les modes d'existence: Une anthropologie des modernes*. Parijs: La Découverte.

Oost, E.C.J. van (2003), 'Materialized Gender. How Shavers configure the Users' Femininity and Masculinity'. In: Oudshoorn, N. & T. Pinch (red.) *How Users Matter: The Co-construction of Users and Technology* (pp. 193-208). Cambridge/London: MIT Press.

Verbeek, P.-P. (2000), *De daadkracht der dingen: Over techniek, filosofie en vormgeving*. Amsterdam: Boom.

Steven Dorrestijn (1977), is docent filosofie en ethiek van techniek en design aan de Universiteit Twente. In zijn proefschrift The design of our own lives (2012) speelt met name het werk van Michel Foucault een sleutelrol om techniekonderzoek als dat van Latour te verbinden met de ethiek.